

PRELUCRAREA OSULUI ȘI CORNULUI ÎN PROVINCIA DACIA

Călin Timoc

Importanța subiectului pare minoră în cadrul problematicii vieții economice a Daciei romane, dar răspândirea relativ largă a meșteșugului prelucrării osului și cornului, poate și datorită ușurinței cu care se putea recolta și modela materia primă, rămâne în discuție, precum și caracterul producției.

Căutările noastre încearcă să surprindă bibliografic locul pe care îl ocupă în cadrul civilizației materiale provinciale romane produsele artisanale ale atelierelor civile și militare și tehnologiile utilizate în obținerea lor în sec. II – III d.Hr.

Fiind un meșteșug străvechi, practicat pe scară largă de omul preistoric, nu va dispărea din cadrul domestic nici în epoca metalelor sau cea a Imperiului roman. Nicolae Chidoșan avea dreptate când sublinia pentru societățile tribale că: „obiectele de os au fost folosite în mai toate ocupațiile de bază și îndeletnicirile gospodărești”¹.

Civilizația romană, în provincii nu a făcut decât să dezvolte aceste producții artisanale oferind o piață largă de desfacere, dictată adesea de modul de viață roman, mai ales în mediul privat.

I. Istoricul cercetării

Primele studii referitoare la obiectele de os și corn descoperite în Dacia aveau să apară destul de târziu. Din punct de vedere bibliografic ele vor fi tributare în primul rând identificării pe cale arheologică a atelierelor specializate în fabricarea pieptenilor din teritoriile barbare post-romane de la Bîrlad – Valea Seacă (din sec. IV d.Hr.)², Fedești, com. Suletea (din sec. IV d.Hr.)³, Biharia (din sec. VI d.Hr.)⁴. În toate aceste cazuri se sublinia influența culturală materială a civilizației romane târzii asupra acestor meșteșugari și faptul că populația producătoare de piepteni din os și corn, principala marfă, sunt din punct de vedere al inventarului locuinței – atelier, meșteri ai culturii Sântana de Mureș – Cerneachov. Un atelier de sec. IV d.Hr. de prelucrat osul și cornul din spațiul fostei Dacii a fost descoperit la Suceag, jud. Cluj⁵. Coriolan Horațiu Opreanu atrăgea atenția asupra faptului că pieptenele (*picten*) cu două rosturi – cu dinți bilaterală – este de origine romană⁶, lucru intuit cu ceva timp în urmă și de Sever Dumitrașcu⁷.

¹ Vezi în acest sens întreaga discuție pentru industria osului și cornului în Preistorie la Mazăre 1997, p. 5-6.

² Palade 1969, p. 233 – 252; Palade 1966, p. 261 – 275.

³ Palade 1971, p. 205 – 213.

⁴ Dumitrașcu 1982, p. 107 – 121; Dumitrașcu 1985, p. 61 – 96.

⁵ Opreanu 1992, p. 159 – 168.

⁶ Opreanu 1992, p. 163.

⁷ Dumitrașcu 1982, p. 107 – 121.

Pentru epoca stăpânirii romane în provincia Dacia până nu demult existența unor centre de producție a pieselor de toaletă sau de joc a putut fi doar intuită din monografiile de castre sau centre urbane importante, pe baza catalogului cu materialul arheologic descoperit.

Indicii sigure, privind această problemă în castrele și așezările romane, au fost oferite de cercetătorii faunei din centrele romane, ei fiind primii care atrăgeau atenția existenței unor fragmente de oase sau coarne cu urme de prelucrare.

În sfârșit, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, centrul cu cele mai timpurii campanii de cercetări arheologice, a beneficiat și de primele studii mai ample referitoare la piesele de os și corn⁸. Colecțiile vaste ale Muzeului Național de Istorie al Transilvaniei vor fi și ele valorificate științific, fiind foarte interesante o serie de piese din os de echipament militar⁹. Descoperirile din anticul Porolissum vor prilejui primele studii tipologice axate pe un anumit tip de piesă din os, respectiv corn și anume acela al acelor de păr¹⁰. Ultimele studii încearcă să analizeze doar un anumit tip de ornament și anume cel de tip elenistic¹¹. Prima mare lucrare dedicată în întregime acestei probleme a prelucrării osului, cornului și fildeșului va fi întocmită de Daniela Ciugudean pentru centrul urban de la Apulum. Autoarea cataloga aici peste 500 de piese de os între care și câteva coarne de cerb cu urme clare de prelucrare¹². Un studiu concentrat asupra unui atelier militar de prelucrare a osului și cornului surprins arheologic într-un nivel de călcare dintr-o presupusă baracă a castrului mic de la Tibiscum a oferit ocazia Doinei Benea de a lua în discuție și câteva importante piese de os și corn ce susțin fără niciun dubiu intensă preocupare a meșteșugarilor din castru pentru acest meșteșug¹³.

II. Problematika identificării producției unui atelier de prelucrare a osului, cornului și fildeșului în arheologia Daciei romane

Metodologic doar analiza pieselor specifice (mai ales dacă ele au fost surprinse arheologic într-un context clar) poate sugera existența într-o anumită perioadă de timp a unui artisan ce se ocupa de confecționarea unor obiecte cu funcționalitate precisă într-o anumită localitate unde probabil exista cerere. Indiciul cel mai bun pentru o asemenea interpretare o oferă piesele cu urme de prelucrare, rebutate sau în curs de finisare. Chiar și în aceste situații susținerea unei ipoteze ce să demonstreze prezența unui atelier specializat într-un anumit loc poate fi riscantă deoarece o bună parte din piesele de os, corn și fildeș reprezintă subansambluri ale unor obiecte finite (plăsele de cuțit, întăritoare de arc, aplici de os, mânere de toate formele și mărimile), obiecte ce nu exclud o prelucrare a osului și cornului în cadrul unor ateliere de bronzieri, fierari, tâmplari, centonari etc.¹⁴.

Faptul că multe din obiectele de os și corn sunt de uz comun ne obligă în momentul de față (pe baza descoperirilor publicate: Apulum, Tibiscum, Porolissum, Ulpia Traiana

⁸ Alicu, Nemeș 1982, p. 345 – 365.

⁹ Cociș, Alicu 1993, p. 113 – 149.

¹⁰ Gudea, Bajusz 1991, p. 81 – 126.

¹¹ Ciugudean 1996, p. 35 – 39.

¹² Ciugudean 1997, p. 82.

¹³ Benea 2003, p. 223 – 235.

¹⁴ Cociș, Alicu 1993, p. 114 – 115.

Sarmizegetusa) să recunoaștem existența cel puțin a unor ateliere în marile centre urbane ale Daciei. Nu este încă suficient de clară existența atelierelor de prelucrare a osului și cornului în castrele Daciei romane. Nici comerțul cu produse din corn și os nu poate fi ușor pus în evidență în lipsa unor artizani care să-și însemneze produsele proprii.

III. Centre de prelucrare a osului, cornului și fildeșului din Dacia romană (sec. II – III d.Hr.)

Este greu de delimitat spațiul unui asemenea atelier, ba chiar distincția între unul militar și altul civil se poate realiza cu oarecare dificultate devreme ce materia primă și produsele (adesea obiecte de mici dimensiuni) circulau cu ușurință dintr-un mediu în altul. Dacă mai ținem cont pentru zonele de graniță de schimbul de mărfuri cu lumea barbară, observăm că pentru unele artefacte din os sau corn, cum ar fi: pieptenii, acele de păr, amulete ș.a.m.d., nu putem să certificăm care dintre piese erau produse în Imperiu și care în afara lui. Această problemă este ridicată mai ales de înmulțirea descoperirilor de piese de os și corn pentru provinciile de la Dunărea mijlocie și de jos la sfârșitul sec. III – începutul sec. IV d.Hr., într-o perioadă când economia Imperiului roman este într-o criză fără precedent în istoria sa¹⁵. Totodată acest aspect îngreunează datarea unor piese (pentru care nu se cunoaște contextul în care au fost descoperite) dacă se urmărește delimitarea clară între cele din timpul existenței provinciei Dacia și cele de după părăsirea ei¹⁶.

Dacă pentru mediul militar descoperirile de obiecte din corn sau os, aflate ca subansamble în dotarea unităților de arcași – întăritoare de arc și de crosă, capete de săgeți etc. – susțin ipoteza unor ateliere militare locale¹⁷, în incinta castrelor, pentru mediul civil doar piesele rebutate sau resturi de materii prime, cu urme de tăiere sau șlefuire pot sugera existența unui atelier în locul respectiv.

Dacă în cazul artefactelor din os erau utilizate, în funcție de piesa dorită, o paletă destul de largă de oase, de la cele mari de bovideu și cabalină până la cele mici de pasări sau rozătoare¹⁸, în cazul coarnelor puteau fi procesate doar două categorii, cele de cerb (*cervus elaphus*) și căprior (*capreolus capreolus*)¹⁹.

REPERTORIUL localităților din Dacia romană cu urme de prelucrare a osului, cornului și fildeșului:

1. *Apulum*

Majoritatea obiectelor descoperite în cel mai important centru urban al provinciei Dacia s-au găsit în actualul cartier Partoș (*Colonia Aurelia*), la termele săpate de A. Cserni și în castrul legiunii XIII Gemina²⁰.

¹⁵ Petković 1995, p. 133.

¹⁶ O discuție în legătură cu acest subiect am încercat să o inițiem într-un studiu dedicat descoperirilor de piese din os și corn în fortificațiile romane târzii din zona Porților de Fier ale Dunării, vezi Timoc 2005, p. 101 – 105.

¹⁷ Coulston, Phil 1985, p. 329.

¹⁸ Teodor 1996, p. 46.

¹⁹ Palade 1969, p. 240; Opreanu 1992, p. 159 – 160; El Susi 1996, p. 88.

²⁰ Ciugudean 1997, p. 151.

Două piese în curs de prelucrare găsite în zona Partoșului de astăzi prezintă o importanță aparte, ele indicând un atelier, foarte probabil civil, la Apulum. Cele două piese debitate cu dalta din oase lungi de bovidee, aveau marcate pe corp incizii sau semne ale locului unde urma să se execute tăierea²¹.

Printre celelalte fragmente de deșeuri a mai fost menționată o placă de os, subțire, degroșată de asemenea de pe un os lung, provenind din terme, pe suprafața căreia se înregistrează cinci orificii practicate cu burghiul(?) în vederea decupării unor nasturi sau jetoane din os²².

O altă dovadă o constituie o piesă realizată din corn de cerb aflată în stadiu de prelucrare. Pe suprafața ei se pot constata semne marcând locul unde urmau să fie secționate, fără a se putea preciza finalitatea operațiilor respective de debitare²³.

2. Buciumi

Descoperirile din castrul de la Buciumi au relevat faptul că în baraca nr. 5 funcționa în sec. II – III d.Hr. o *fabrica* (în care erau efectuate activități de bronzieri și fierari pentru necesitățile garnizoanei). În inventarul acestei clădiri au fost găsite și cele mai multe segmente cilindrice de corn, toate cam de aceleași dimensiuni, pregătite pentru utilizarea lor, se pare pe post de mânere pentru felurite arme și unelte²⁴.

3. Cristești

Publicarea relativ recentă a unor loturi de obiecte din os și corn ce provin de la Cristești ne îndreptătesc să credem existența cel puțin a unui atelier militar, dacă nu și a unuia civil: 1 întăritor de arc, 1 mâner de pumnal și mai multe străpungătoare²⁵. La aceste piese se adaugă și jetoane și zaruri de joc, piese de podoabă, ace de păr și ustensile de scris²⁶.

4. Cumidava

Cercetările de la castrul de trupă auxiliară ce păzea în antichitate trecătoarea Bran nu au urmărit la vremea respectivă analiza atentă a materialului din os și corn. Cu toate acestea sunt semnalate în monografia dedicată acestor cercetări câteva piese importante: 1 *stylus*, 1 ac de păr, 1 mâner tubular de unealtă, 1 străpungător, dar și câteva bucăți de corn de cerb strânse în fortificație, probabil pentru a fi prelucrate²⁷.

5. Drobeta

Descoperirile arheologice specifice, făcute în acest centru au adus la lumină diferite

---

²¹ Ciugudean 1997, p. 49.

²² Ciugudean 1997, p. 50.

²³ Ciugudean 1997, p. 50, pl. XLI/1-2.

²⁴ Chirilă, Gudea 1972, pl. CXX.

²⁵ Petică, Zrinyi 2000, p. 124 – 125.

²⁶ Petică, Zrinyi 2000, p. 127 – 128.

²⁷ Gudea, Pop 1971, p. 129, pl. LVIII.

piese de os și corn: „plăsele la cuțite mari sau bricege, piepteni de cap, ace de păr, nasturi, ace de cusut, andrele etc.”²⁸.

Cercetătorii castrului de la *Drobeta* presupun pe baza descoperirii unui *stylus* frumos ornamentat²⁹, dar și a unei mici tije din corn, încă nefinisate, doar cioplită primar³⁰, producerea locală a unor instrumente de scris, în sec. II-III d.Hr.

De altfel de la *Drobeta* se cunosc o serie întreaga de piese valoroase: piepteni, ace de păr cu un decor felurit, plăsele și mânere de ustensile, paftale amulete, instrumente medicale, inele din corn, respectiv os și chiar o brățară din fildeș³¹.

Ultimele descoperiri indică și existența unui atelier ce producea ace de păr sau alte tipuri asemănătoare de obiecte. Cele două piese care stau la baza acestei presupuneri sunt fragmente de tije de corn cu urme vizibile de cioplire și așchiere, aflate într-o faza de prelucrare neterminată³².

6. Ilișua

Cercetările arheologice efectuate la ruinele castrului au scos la iveală și materiale din os și corn ce susțin existența unui atelier în incinta fortificației. Câteva piese atrag atenția prin starea lor imperfectă de prelucrare: un fragment cilindric de corn (cu cute adânci la capete în urma procesului de tăiere), o bucată de corn (ascuțit la un capăt prin așchiere), o plăcuță din corn fragmentară cu decor liniar și circular (rebutată în momentul fabricării) și un fragment de os tubular (ascuțit sau rupt prin debitare probabil cu toporul)³³.

Din păcate însă, caracterul sumar al felului cum s-a publicat materialul arheologic (cel mai adesea fără contextul precizat) nu permite în cazul Ilișuei la alte completări a discuției prelucrării osului și cornului din cadrul castrului.

7. Mehadia

Un posibil atelier militar roman a existat foarte probabil la *Praetorium* – Mehadia. Săpăturile din interiorul castrului au scos la iveală câteva obiecte ce nu pot fi determinate cu exactitate unele din ele datorită faptului că au fost abandonate înainte de a fi terminat procesul de prelucrare a osului sau cornului³⁴.

Majoritatea acestor obiecte au fost descoperite în castru, fapt ce ne indică foarte probabil un atelier militar undeva în zona principiei sau a turnurilor de poartă ori de curtină³⁵. Găsirea în zona vestică a așezării civile, în ultimul timp, a unor coarne cu urme de tăiere – pregătite probabil pentru prelucrare – indică cel puțin pentru sec. III existența și a unui atelier civil³⁶.

²⁸ Davidescu 1982, p. 111.

²⁹ Davidescu 1982, p. 111.

³⁰ Stîngă 1998, 335, pl. LXXXV.

³¹ Stîngă 1998, p. 117.

³² Stîngă 1998, p. 116-117.

³³ Protase, Gaiu 1997, pl. LXXXIII – LXXXIV.

³⁴ Macrea, Gudea 1993, p. 112 – 113.

³⁵ Macrea, Gudea 1993, p. 15.

³⁶ Timoc 2005, p. 108.

8. Pojejena

Existența unui atelier militar în castrul de pe malul Dunării este mai mult presupusă în urma unui studiu osteologic care surprindea o vânare selectivă a speciilor de cerbi și căpriori³⁷. Câteva din coarnele analizate prezentau urme de tăiere și debitare, fapt ce indică utilizarea lor de către niște meșteri artizani, în încercarea de a le prelucra. Din păcate nu poate fi datată descoperirea acestor coarne, decât în limite largi, sec. II – III d.Hr., puțin credibile³⁸.

9. Porolissum

Cantitatea impresionantă de obiecte de os și corn descoperite în acest sit arheologic ne îndeamnă să credem că acest meșteșug era larg răspândit aici și depășea caracterul casnic³⁹. Foarte probabil această situație, ce pare oarecum deformată în comparație cu alte centre se datorează și faptului că cercetările arheologice de la *Porolissum* – Moigrad sunt avansate, iar din punct de vedere publicistic, datorită profesorului Nicolae Gudea, acest sit s-a bucurat de vaste monografii și studii ce vedeau într-un ritm alert lumina tiparului.

Cercetările de la *Porolissum* au scos în evidență faptul că aici se produceau amulete cu caracter apotropaic și ace de păr într-o mare varietate, cele mai apreciate fiind acelea cu con de pin ca ornament⁴⁰.

Nu cunoaștem momentan dintre descoperirile publicate, bucăți de coarne de cerb sau căprior în curs de prelucrare, ceea ce ar putea constitui un argument mai clar pentru o producție locală de piese de toaletă și ornamentale la *Porolissum* – Moigrad. Lipsa totală, până în momentul de față, a pieselor de os și corn de uz exclusiv militar, indică prezența acestui meșteșug doar în mediul civil, cu toate că în fortificațiile din vecinătatea Porții Meseșului sunt cantonate și unități de arcași orientali, itureeni și palmyrieni⁴¹.

10. Potaissa

Fără a exagera, ci luând în considerare doar materialul arheologic publicat, *Potaissa* – Turda pare deocamdată unul din cele mai active centre în prelucrarea osului și cornului. „Obiecte din os și corn sunt numeroase (...), iar prelucrarea lor locală e certă. Bucăți din coarne de cerb și bovine tăiate ori în curs de prelucrare s-au găsit în castru, între ruinele unor clădiri romane pe culmea Văii Sândului, pe pantele estice ale Dealului Zânelor, pe Dealul Zânelor, pe Dealul Zâna Mică; într-o clădire romană pe panta estică a Dealului Cetății se afla și un craniu de cerb cu coarne tăiate”⁴².

Producția atelierelor civile și militare avea ca materie primă osul, cornul dar și fildeșul care-l procurau prin comerț din alte zone ale Imperiului roman. „Cele mai variate produse se realizează din os și corn: piese de echipament militar (prinzătoare de teacă, buterole – din corn și într-un caz din fildeș, mânere, găsite în castru ori în oraș linguri și lingurițe, piepteni (de felul

³⁷ El Susi 1996, p. 89.

³⁸ El Susi 1996, p. 89.

³⁹ Vezi în acest sens impresia cercetătorului clujean, Gudea 1989a, p. 84.

⁴⁰ Gudea, Bajusz 1991, p. 88.

⁴¹ Gudea 1989b, p. 43.

⁴² Bărbulescu 1994, p. 118.

celui înfățișat pe monumentul coafezei), ace de cusut. S-au descoperit foarte multe ace de păr: în colecția Téglás erau 19 bucăți, altele în colecția Bótár; numai în cercetările arheologice din 1952 în Piața Romană s-au descoperite 26 ace și fragmente de ace. Ornamentarea capului acelor de păr dovedește adesea multă fantezie. Din os se mai făceau fluieri și *tesserae* variate: jetoane de joc, zaruri, găsite în castru și în oraș. În mod excepțional, în colecția lui Bótár figura și o mică statueta din os, înfățișând «o mumie»⁴³.

Prezența din anul 168 a legiunii a V-a Macedonica la Potaissa a dezvoltat piața pentru astfel de produse. Ipoteza existenței unuia sau mai multor ateliere militare în castru devine tot mai credibilă dacă ținem cont că garnizoana avea aici și un contingent de legionari-arcași, după cum indică și întăritoarele din os sau corn descoperite nu demult⁴⁴.

11. Romita

Cercetările întreprinse în ultimul deceniu la *Certiae* – Romita au scos la iveală un bogat material arheologic, în care se remarcă un întăritor de arc, o spatulă și o linguriță medicală, un dinte perforat de la un animal carnivor (piesă ornamentală de colier), jetoane, ace de cusut și o mulțime de ace de păr⁴⁵. Cum săpăturile arheologice nu au părăsit arealul castrului roman piesele nu pot să aparțină decât unor militari.

Autorii cercetărilor de la Romita semnalau și descoperirea a câtorva coarne de cerb și alte oase, care poartă urme de prelucrare și tăiere⁴⁶.

12. Romula

Deocamdată nu se poate decât presupune existența unui atelier de prelucrat osul, cornul și fildeșul în capitala Daciei Malvensis, dar avem toate motivele să credem că a existat, dacă ținem seama de afirmațiile făcute în monografia dedicată acestui sit: „(...) multe piese fiind inedite nu putem oferi detalii legate de acest meșteșug”⁴⁷.

Dumitru Tudor este singurul care încearcă să ofere câteva date, atrăgând atenția asupra unei lingurițe cu mâner împodobit cu crestături, piesă care după părerea autorului, ar fi servit în scop ritual sau medicinal⁴⁸. Foarte probabil la *Romula* – Malva a existat în antichitate cel puțin un atelier civil de prelucrat osul și cornul.

„În legătură cu prelucrarea osului și cornului, înclinăm să credem că nu există totuși un meșteșug propriu-zis, specializat, piesele descoperite fiind lucrate în cea mai mare parte în cadrul gospodăriilor locuitorilor. Facem această afirmație ținând seama de faptul că puținele piese publicate nu au, după părerea noastră, un caracter de serie”⁴⁹.

---

⁴³ Bărbulescu 1994, p. 120 – 121.

⁴⁴ Informație amabilă oferită de prof. dr. Mihai Bărbulescu, căruia îi mulțumim pe această cale.

⁴⁵ Matei, Bajusz 1997, p. 239-245.

⁴⁶ Matei, Bajusz 1997, p. 129.

⁴⁷ Tătulea 1994, p. 96.

⁴⁸ Tudor 1978, p. 107.

⁴⁹ Tătulea 1994, p. 96; Tudor 1978, p. 107.

13. Sucidava

Un atelier civil de prelucrare a osului și cornului se presupune că ar fi existat în orașul antic *Sucidava* – Orlea⁵⁰. Părerea aceasta este susținută de câteva piese de os și corn descoperite aici fără analogie în Dacia și Moesia Inferior. Obiectele sunt mai ales piese muzicale: 1 flaut și 1 fluier, precum și de podoabă, distingându-se mai ales o *lunula* și o *tessera* frumos ornamentate cu linii și o serie de cercuri concentrice⁵¹.

Alte materiale din os și corn nu au mai fost publicate pentru a putea extinde discuția în jurul acestui centru de producție și eventualele periodizări ale activității sale.

14. Tibiscum

În rapoartele arheologice referitoare la castrul și așezarea civilă de la *Tibiscum* – Jupa sunt enumerate între piesele descoperite mai multe obiecte de os și corn de uz militar sau civil⁵². Între acestea se disting câteva obiecte aflate cu precădere în dotarea arcașilor orientali tibiscensi: 6 întăritoare de arc și 3 dispozitive de prindere a săgeții în coardă⁵³. După toate probabilitățile cantitatea importantă de astfel de piese (ce a putut fi grupat pe 7 categorii: coarne de cerb debitate; bucăți de plăsele de cuțit; întăritoare de arc; capete de săgeți; ustensile de împuns; zaruri și piese de joc; amulete) susține părerea că în castrul roman de la *Tibiscum* a existat un atelier militar de preparare a arcurilor și săgeților⁵⁴. Momentul de debut al acestui centru de prelucrare a osului și cornului, de pe malul stâng al Timișului a fost datat stratigrafic în epoca lui Traian⁵⁵.

Diferențele de formă și dimensiuni constatate pentru piesele de arc indică destul de evident că, la *Tibiscum* existau – ca și în cadrul altor descoperiri asemănătoare – mai multe feluri de arcuri de diferite mărimi și puteri sau se utilizau diverse tipuri de săgeți⁵⁶.

15. Ulpia Traiana Sarmizegetusa

Capitala și cel mai important centru economic al Daciei romane a avut cu siguranță câteva ateliere civile de prelucrare a osului și cornului.

Aici se produceau o gamă variată de ace de păr, de cusut, felurite obiecte de podoabă, piepteni, ustensile medicale, dar și piese pentru amuzament⁵⁷. Dorin Alicu crede, după analiza cantității și calității excepționale a unor piese, că la *Ulpia* exista un atelier pentru producerea pieselor de joc: zaruri de diverse mărimi, jetoane diferit ornamentate și alte piese sculptate din corn și os, probabil pioni⁵⁸.

⁵⁰ Toropu, Tătulea 1987, p. 125-126.

⁵¹ Toropu, Tătulea, 1987, p. 126.

⁵² Bona, Petrovskz 1982, p. 203; Bona, Petrovsky 1983, p. 417-418; Petrescu, Rogozea 1980, p. 117.

⁵³ Timoc 1996, p. 60-64.

⁵⁴ Benea 2003, 224

⁵⁵ Benea 1993, p. 215-216.

⁵⁶ Chiriac 1996, p. 154-155.

⁵⁷ Alicu, Nemeș 1982, p. 345-346.

⁵⁸ Alicu, Cociș 1994, p. 68.

Nu excludem însă posibilitatea ca o serie de ustensile medicale să se fi produs în capitala Daciei romane, deoarece aici sunt cunoscute o *schola gladiatorum* și un impozant asklepion⁵⁹.

IV. Concluzii

Până în acest moment am putut depista pe baza materialului bibliografic 14 centre de prelucrare a osului, cornului și fildeșului. Dintre acestea predomină cele militare, 9 față de cele civile, 5 la număr. În calculul statistic, cantitativ dar și calitativ (prin piese rare sau deosebite ca realizare) se evidențiază Apulum și Potaissa, localități în care au staționat legiunile Daciei și care prezintă cea mai intensă activitate meșteșugărească în acest domeniu, precum și o piață de desfacere corespunzătoare.

În ciuda eforturilor noastre, nu putem pentru alte fortificații militare și așezări civile care au beneficiat de studii și articole să facem vreo referire la existența unui atelier deoarece materialul arheologic de os și corn apare modest publicat sau chiar deloc: Buciumi (câteva ace de păr, jetoane de joc și plăsele de cuțit), Brețcu (nimic), Inlăceni (2 ace și un jeton), Bologa (câteva ace de păr), Brâncovenești (un ac de cusut, un ac de păr și 2 aplici ?). Pentru castrele și așezările romane de la Bologa și Brâncovenești lipsa materialelor arheologice din os și corn pare să fie susținută și de studiile osteologice, acestea atrăgând în mod special atenția asupra lipsei vânatului cornut în aceste locuri⁶⁰.

Doar o analiză de ansamblu a categoriilor funcționale de obiecte de corn, os și fildeș dublată de una de urmărire a tehnologiilor de decorare și de identificare a celor mai preferate ornamente va putea aduce informații în plus pentru depistarea unor noi ateliere. Totuși această abordare are, credem noi, și un obstacol destul de greu de trecut: „transparența” comerțului cu piese mici și practicarea în toate mediile a artizanatului cu materii prime de genul oaselor și coarnelor. Din această cauză susținem părerea (contrar statisticii prezentate mai sus), că producția de piese din corn și os în așezările civile ar fi mai numeroasă chiar dacă nu are decât în rare cazuri caracter de serie cum se întâmplă în cazul atelierelor militare romane. Explicația a fost sugerată deja în urmă cu trei decenii de D. Tudor: practicarea acestui meșteșug în majoritatea gospodăriilor romane⁶¹. Nu este exclus ca situația de față să fie generată și de o carență de cercetare, această problemă a prelucrării osului și cornului a fost în rare cazuri tratată în cadrul unor studii de sinteză, statistice sau de amănunt.

Așa cum s-a mai constatat materia primă utilizată în acest meșteșug sunt coarne de cerb și căprior sau oase menajere provenite de la animale domestice mari, dinți de animale, coarne de ovicaprine, iar culoarea produselor finite variază de la nuanțe de alb-gălbui, cenușiu și brun, probabil în funcție de substanțele respectiv tratamentele utilizate la prelucrare⁶².

În final am remarca și observația cercetătorului german G.M. Ruprechtsberger, care sublinia că majoritatea uneltelor și obiectelor de uz casnic din os sau corn au o copie identică

---

⁵⁹ Daicoviciu, Alicu 1984, p. 120-121.

⁶⁰ Georoceanu, Lisovschi 1979, p. 427-447; Haimovici 1986, p. 297-301.

⁶¹ Tudor 1978, p. 107.

⁶² Petică, Zrinyi 2000, p. 123.

în metal. Acest fapt se datorează poate și rezistenței reduse la șocuri și presiuni mecanice a pieselor din os și corn⁶³. Această realitate ne-ar putea sugera cât se poate de elocvent prelucrarea osului și cornului în ateliere de bronzieri, fierari sau tâmplari.

Bein- und Hornbearbeitung im römischen Provinz Dakien (Zusammenfassung)

In Römischen Reich verliert die Bein- und Hornbearbeitung Bereiche in welche zuvor sehr verbreitet war, und als Handwerk wird nicht zwischen die wichtigsten gezählt. Eher die Barbaren bringen auf die römische Märkte Produkten aus diesen Rohstoff.

Es scheint doch, dass die Mehrheit der Gegenstände zu den kleinen Hausgeräten, gehören Spielzeuge oder einfache Schmuckstücken, was schon uns daran aufmerksam macht, dass es um artisanale Beinschnitzerwerkstätte die Rede sein kann und nicht von eine organisierte Kleinindustrie.

Eine Ausnahme bringen für die Bein- und Hornbearbeitungart die Militärwerkstätten für Herstellung von Pfeilen und Bogen vor, wo die Produktion standardisiert sein müsste. In römischen Dakien sind mehrere Bogenschützeneinheiten, die meisten aus Orient rekrutiert, die solche Werkstätten besetzten. Die bekanntesten Militärfunden sind bei: Micia, Tibiscum, Ilișua, Apulum, Potaissa, Porolissum und Romita.

In die Zivilsiedlungen können wir nicht von einen Massproduktion sprechen, desto weniger von spezialisierte Hornbearbeitungerkstätte. Die Funden sind genügend reich so dass wir eigentliche Produktionzentren erkennen müssen. Die Bein- und Hornbearbeitung erscheint in diesen Fall, wenn es nötig war, in Werkstätten von Handwerker die sich mehr mit Produkten von anderen Rohstoffe (Holz, Eisen, Bronze) ihre Hauptbeschäftigung hatten.

Aus dem Literatur konnten wir zählen mehr als 9 Produktionszentren, wobei die stärksten in der Gegen der Städte vorkommen: Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Romula, Drobeta, Porolissum, Tibiscum, Sucidava.

Bibliografie

Alicu, Cociș 1990	D. Alicu, S. Cociș, <i>Instrumente medicale de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i> , în Apulum, XXVII, p. 223 – 236.
Alicu, Cociș 1994	D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, Alina Soroceanu, <i>Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i> , Cluj-Napoca.
Alicu, Nemeș 1982	D. Alicu, E. Nemeș, <i>Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i> , în ActaMN, XIX, p. 345 – 365.
Bărbulescu 1994	M. Bărbulescu, <i>Potaissa</i> , Turda.
Benea 1993	Doina Benea, <i>Castrul de pământ (I) de la Tibiscum</i> , în Banatica, 12, p. 213 – 218.
Benea, Bona 1994	Doina Benea, P. Bona, <i>Tibiscum</i> , București.

⁶³ Ruprechtsberger 1978, p. 7.

- Benea 2003 Doina Benea, *Militaria* aus Tibiscum Werkstatt zur Horn- und Knochenbearbeitung, în *Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia romană*, Timișoara, p. 223 – 235.
- Bona, Petrovszky 1982, P. Bona, M. Petrovszky, R. Petrovszky, P. Rogozea, *Tibiscum – cercetări arheologice (II)*, în *StComC*, IV, p. 173 – 207.
- Bona, Petrovszky 1983 P. Bona, R. Petrovszky, M. Petrovszky, *Tibiscum – cercetări arheologice (II) (1976 – 1979)*, în *ActaMN*, XX, p. 405 – 432.
- Ciugudean 1996 Daniela Ciugudean, *Ace de păr cu capul în formă de cantharos*, în *ActaMP*, XX, p. 35 – 39.
- Ciugudean 1997 Daniela Ciugudean, *Obiecte de os, corn și fildeș de la Apulum*, Alba-Iulia.
- Cociș, Alicu 1993 S. Cociș, D. Alicu, *Obiecte de os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis*, în *ActaMP*, XVII, p. 113 – 149.
- Coulston, Phil 1985 J.C. Coulston, B.A., M. Phil, *Roman Archery Equipment*, în *BAR*, 275, p. 220 – 366.
- Chiriac 1996 C. Chiriac, *Despre prezența arcului reflex de la Tropaeum Traiani în perioada proto-bizantină*, în *ArhMold*, XIX, p. 149 – 168.
- Chirilă, Gudea 1972 E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj.
- Daicoviciu, Alicu 1984 H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București.
- Davidescu 1982 M. Davidescu, *Drobeta între sec. I – VI*, Craiova.
- Dumitrașcu 1982 S. Dumitrașcu, *O locuință-atelier de lucrat piepteni (sec. VI e.n.) descoperită la Biharia*, în *Crisia*, XII, p. 107 – 121.
- Dumitrașcu 1985 S. Dumitrașcu, *Un atelier de lucrat piepteni descoperit la Biharia*, în *Crisia*, XV, p. 61 – 66.
- El Susi 1996 Georgeta El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î.Chr. – I d.Chr.*, Timișoara.
- Georoceanu, Lisovschi 1979 P. Georoceanu, M. Georoceanu, Cl. Lisovschi, *Fauna din castrul Bologa-jud. Cluj*, în *ActaMP*, III, p. 427 – 447.
- Gudea 1989a N. Gudea, *Porolissum un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman (I)*, *ActaMP*, XIII.
- Gudea 1989b N. Gudea, *Porolissum. Res publica municipii Septimii Porolissensium*, București.
- Gudea, Bajusz 1991 N. Gudea, I. Bajusz, *Ace de păr din os de la Porolissum*, în *ActaMP*, XIV – XV / 1990-1991, p. 81 – 126.
- Gudea, Pop 1971 N. Gudea, I. Pop, *Das Römerlager von Rîșnov (Rosenau)*, Brașov.
- Haimovici 1986 S. Haimovici, *Studiul materialului faunistic din castrul roman, din sec. II – III e.n. de la Brâncovenesti (jud. Mureș)*, în *Crisia*, XVI, p. 297 – 301.
- Macrea, Gudea 1993 M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, *PRAETORIVM. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, București.

- Matei, Bajusz 1996 Al. V. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la Romita – Certiae*, Zalău.
- Mazăre 1997 Paula Mazăre, *Industria osului și cornului în așezările neolitice de la Alba-Iulia – „Lumea Nouă”, Limba – „Bordane” și Limba – „Șesu Orzii”*, în BCSS, 4, p. 5 – 17.
- Opreanu 1992 C. Opreanu, *Date preliminare privind prelucrarea osului în secolele al IV-lea e.n. în așezarea de la Suceag (jud. Cluj)*, în EphemNap, II, 159 – 168.
- Palade 1966 V. Palade, *Ateliere pentru lucrat piepteni din os din sec. al IV-lea e.n. de la Bârlad – Valea Seacă*, în ArhMold, IV, p. 261 – 277.
- Palade 1969 V. Palade, *Noi ateliere de lucrat piepteni din corn de cerb în secolul al IV-lea la Valea Seacă – Bîrlad*, în Carpica, II, p. 233 – 252.
- Palade 1971 V. Palade, *Un nou centru de prelucrare a cornului de cerb în sec. al IV-lea e.n. la Fedești, com. Suletea (jud. Vaslui)*, în Carpica, IV, p. 207 – 213.
- Petković 1995 Sofia Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Belgrad.
- Petică, Zrinyi 2000 M. Petică, A. Zrinyi, *Obiecte de os în colecțiile Muzeului județean Mureș*, în Marisia, XXVI, p. 123 – 135.
- Petrescu, Rogozea 1990 M. S. Petrescu, P. Rogozea, *Tibiscum – principia castrului de piatră (I)*, în Banatica, X, p. 107 – 146.
- Protase, Gaiu 1997 D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud)*, în RevB, X-XI, p. 27 – 110.
- Ruprechtsberger 1978 E. M. Ruprechtsberger, *Die römischen Bein- und Bronzenadeln aus den Museen Linz und Enns*, (Linzer archäologische Forschungen Band 9), Linz.
- Stîngă 1998 I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p.Ch.*, București.
- Tătulea 1994 C. M. Tătulea, *Romula – Malva*, București.
- Teodor 1996 D. Gh. Teodor, *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV – XI d.Hr.*, Iași.
- Timoc 1996 C. Timoc, *Beingegenstände mit militärischem Gebrauch in der Ausstattung der Bogenschützen von Tibiscum. (Endversteifungen; Geräte die zur Einsetzung des Pfeiles diente)*, în ARHE, I, p. 60 – 63.
- Timoc 2005 C. Timoc, *Bein- und Hornbearbeitung in die spätrömischen Festungen der Eisernen Tor Gebiet der Donau in 3-4 Jhr. n.Chr.*, în SIB, XXVIII-XXIX / 2004-2005, p. 97 – 108.
- Toropu, Tătulea 1987 O. Toropu, C. M. Tătulea, *Sucidava – Celei*, București.
- Tudor 1978 D. Tudor, *Oltenia romană*, (ed. IV), București.

Lista ilustrațiilor

Fig. 1 – Bordei (sec. IV d.Hr.), depozit-atelier pentru prelucrarea coarnelor de la Bîrlad

– Valea Seacă, sus (după Palade 1966); Atelier specializat în prepararea arcului compozit, întărit cu plăcuțe de os sau corn din zona Egiptului, jos (după Coulston, Phil 1985).

Fig. 2 – Fragmente de coarne de cerb debitate din atelierul militar din castrul mic de la Tibiscum – Jupa (după Benea 2003).

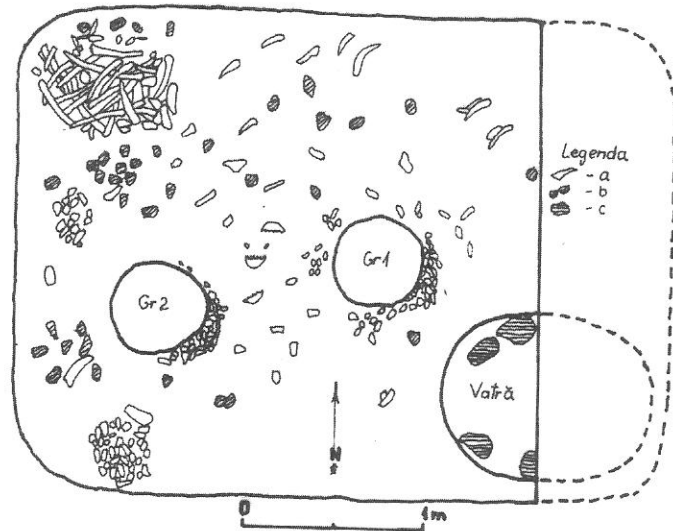
Fig. 3 – Rebut de plăcuță decorată din corn, plăsea de cuțit, din castrul de la Ilișua (după Protase, Gaiu 1997).

Fig. 4 – Bucăți de coarne pregătite pentru prelucrare din castrul de la Buciumi (Chirilă, Gudea 1972, pl. CXX).

Fig. 5 – Resturi de oase și coarne din castrul de la Cumidava, pregătite ca materii prime (Gudea, Pop 1971, pl. LVIII).

Fig. 6 – Apulum; bucată de corn de cerb cu urme de tăiere (Ciugudean 1997, pl. XLII).

Fig. 7 a, b – Fragmente de ace de păr nefinisate sau rebutate de la Drobeta (Stîngă 1998, pl. LXXXIII și LXXXV).

Bîrlad-Valea Seacă. Planul bordeiului 2; a-bucăți de coarne de cerb în curs de prelucrare; b-fragmente ceramice; c-pietre.

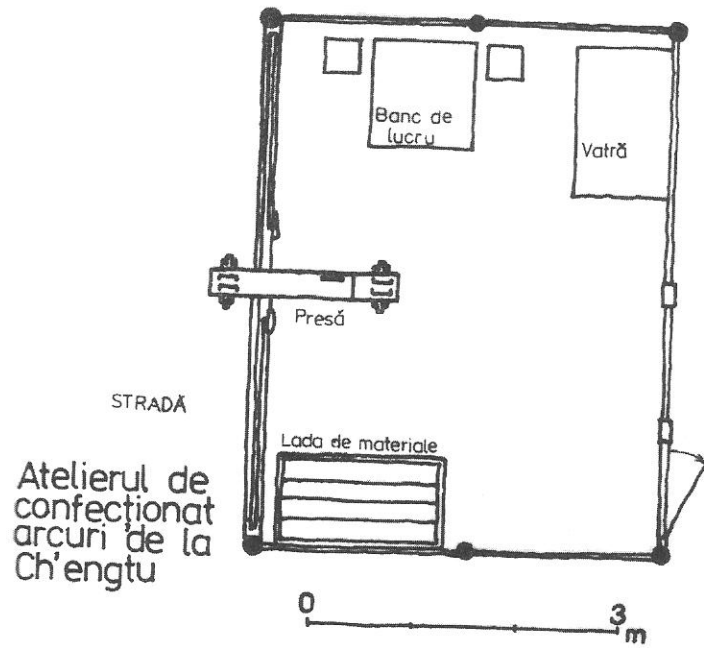

Fig. 1

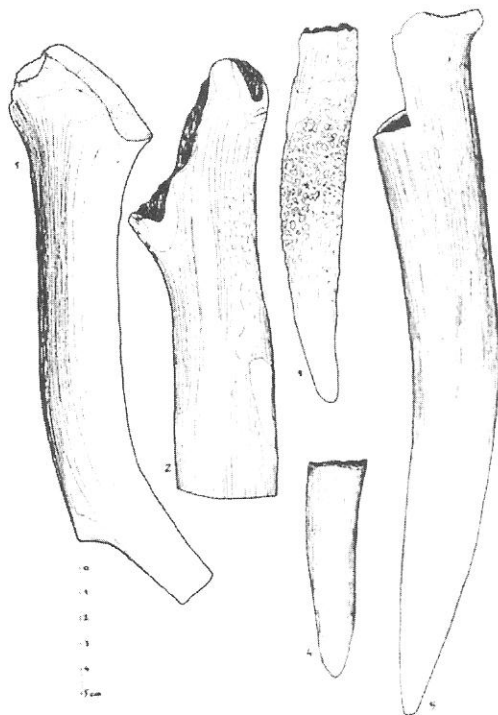

Fig. 2

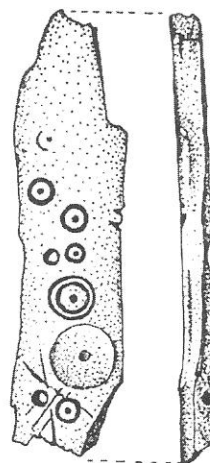

Fig. 3

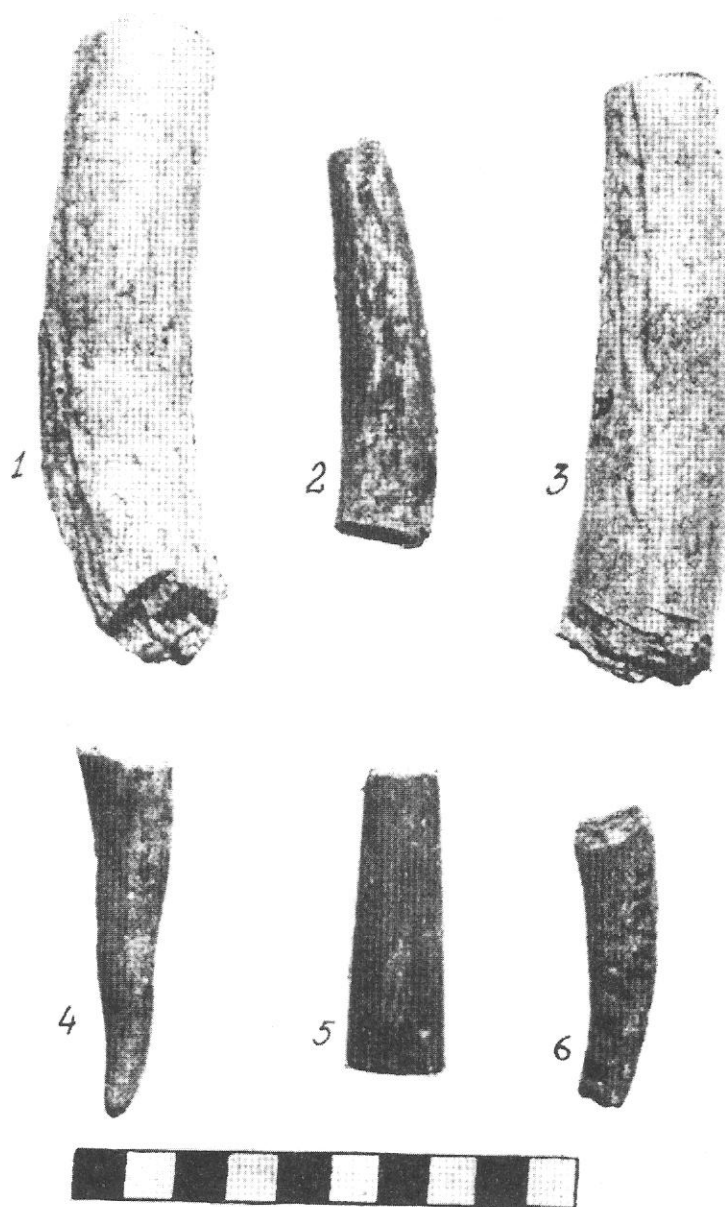

Fig. 4

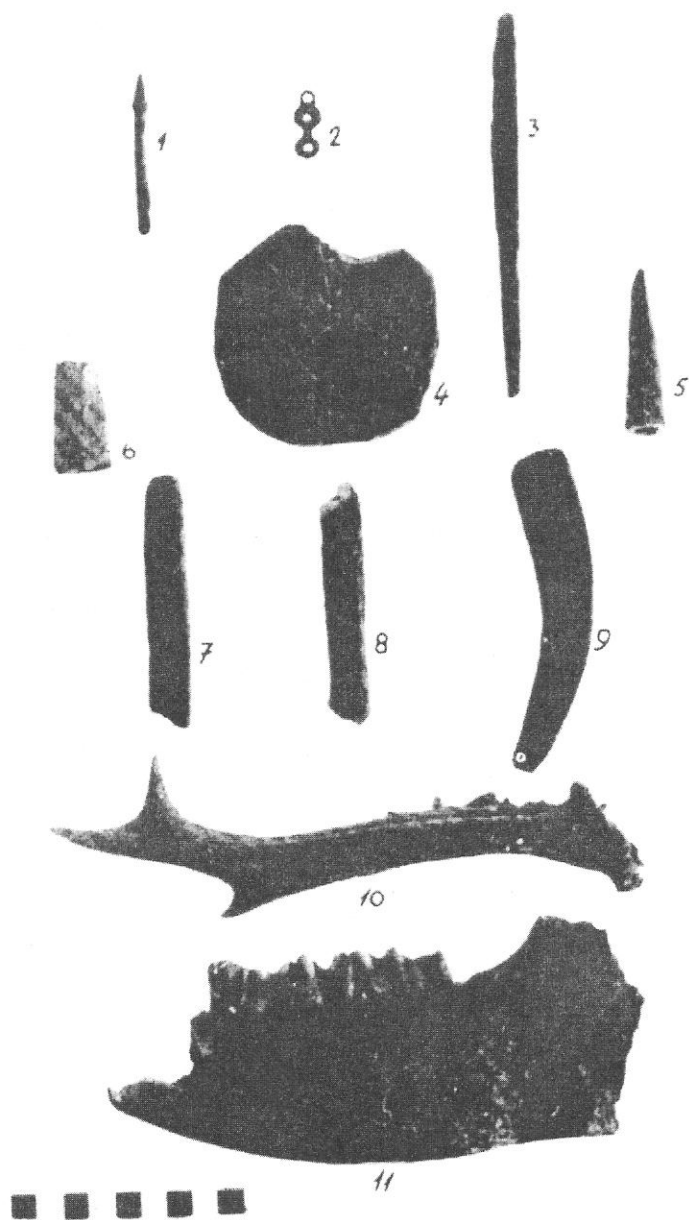

Fig. 5

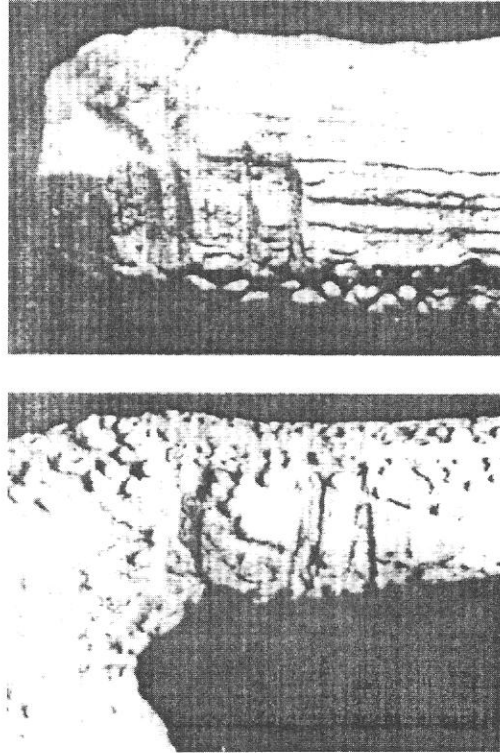

Fig. 6

Fig. 7 a

Fig. 7 b